This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

878
C7 II
M95

A 468871 DUPL

1837
ARTES VERITAS SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

878
C7D
M95

M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR DE SENECTUTE,

LAELIUS DE AMICITIA, PARADOXA.

RECOGNOVIT

C. F. W. MÜLLER.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCCLXXXVIII.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI

M. TULLI CICERONIS
CATO MAIOR DE SENECTUTE LIBER
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Hic liber, qui a Cicerone scriptus et editus est anno p. u. c. 710 (a. Chr. 44), dialogum continet de senectute habitum a M. Porcio Catone Censorio cum C. Laelio et P. Cornelio Scipione, qui postea Africanus minor appellatus est, anno, ut fingitur, p. u. c. 604, T. Quinctio Flaminino M'. Acilio Balbo coss. Appellato primum Attico et explicata causa, quam ob rem hoc argumentum tractare voluerit, iam sermonem ille olim a M. Catone institutum se relaturum esse promittit et illum ita loquentem de senectute facit, ut quattuor causas, quae adferri soleant, quam ob rem molesta et misera senectus sit, singillatim pertractet, et illa argumenta separatim refellere studeat, primum quod senectus avocet a rebus gerendis (cap. 6—8), deinde quod corpus faciat infirmius (cap. 9—11. § 27—38), tum quod privet omnibus fere voluptatibus (cap. 12—18), denique quod haud procul absit a morte (cap. 19—24).

O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, I 1
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
Ecquid erit praemi?

Licet enim mihi versibus eisdem adfari te, Attice, quibus adfatur Flamininum

Ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei;

quamquam certo scio non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque;

novi enim moderationem animi tui et aequitatem

322232

teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intellego. Et tamen te suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda. Nunc autem visum est
2 mihi de senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et me etiam ipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter sicut omnia et ferre et laturum esse certo scio. Sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur digne satis laudari philosophia poterit, cui qui pareat, omne tem-
3 pus aetatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris et diximus multa et saepe dicemus; hunc librum ad te de senectute misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Cius (parum enim esset auctoritatis in fabula), sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, eisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

2 4 *Scipio.* Saepe numero admirari soleo cum hoc C. Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere.

Cato. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli,

admirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, eis omnis aetas gravis est; qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil malum potest videri, quod naturae necessitas adferat. Quo in genere est in primis senectus; quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adepti; tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas. Obrepere aiunt eam citius, quam putassent. Primum quis coëgit eos falsum putare? qui enim citius adulescentiae senectus quam pueritiae adulescentia obrepit? Deinde qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent quam si octogesimum? praeterita enim aetas quamvis longa cum effluxisset, nulla consolatio permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis (quae 5
utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!), in hoc sumus sapientes, quod naturam optumam ducem tamquam deum sequimur eique paremus; a qua non veri simile est, cum ceterae partes aetatis bene discriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poëta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et tamquam in arborum bacis terraeque fructibus maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferundum est molliter sapienti. Quid est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi naturae repugnare?

Laelius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam 6
pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus.

Cato. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est.

Laelius. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediundum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

3
7 *Cato.* Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis aequalium meorum (pares autem vetere proverbio cum paribus facillime congregantur), quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu, quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent nec a suis despicerentur. Sed omnium istius modi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt, inportunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est.

8 *Laelius.* Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quispiam tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri, id autem non posse multis contingere.

Cato. Est istud quidem, Laeli, aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia. Ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset non eum sua, sed patriae gloria splendorem adsecutum: 'Nec hercule', inquit, 'si ego Seriphius essem, nec tu si Atheniensis, clarus umquam fuisses.' Quod eodem modo de senectute dici potest. Nec enim in summa inopia levis esse senectus potest ne sapienti quidem nec insipienti etiam in summa
9 copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu multumque vixeris, mirificos ecferunt fructus, non solum quia numquam deserunt ne extremo quidem tempore aetatis (quamquam id quidem maximum est), verum etiam

quia conscientia bene actae vitae multorumque bene factorum recordatio iucundissima est. Ego Q. Maxi- 4 10 mum, eum qui Tarentum recepit, senem adulescens ita dilexi, ut aequalem; erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat; quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. Anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum, cumque eo quartum consule adulescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. Quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat ut adulescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exultantem patientia sua molliebat; de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Noenum rumores ponebat ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! 11 cum quidem me audiente Salinatori, qui amisso oppido fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: 'Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti': 'Certe', inquit ridens, 'nam nisi tu amisisses, numquam recepissem.' Nec vero in armis praestantior quam in toga; qui consul iterum Sp. Carvilio collega quiescente C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti; augurque cum esset, dicere ausus est optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae salute gererentur; quae contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri. Multa in eo viro praeclara cognovi; sed nihil admi- 12 rabilius, quam quo modo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. Est in manibus laudatio, quam cum

legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo, quae praecepta, quanta notitia antiquitatis, scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae; omnia memoria tenebat non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem, id quod evenit, illo extincto fore,
5 13 unde discerem, neminem. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? Quia profecto videtis nefas esse dictu miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus, qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit vixitque quinquennium postea; cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, cum ex eo quaereretur, cur tam diu vellet esse in vita: 'Nihil habeo', inquit, 'quod accusem senectutem.' Praeclarum
14 responsum et docto homine dignum. Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt; quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius:

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quem quidem probe meminisse potestis; anno enim undevicensimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt, ille autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, cum ego quinque et sexaginta annos natus legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasi. Sed annos septuaginta natus (tot

enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur, onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur.

Etenim, cum conplector animo, quattuor reperio 15
causas, cur senectus misera videatur, unam, quod avocet
a rebus gerendis, alteram, quod corpus faciat infir-
mius, tertiam, quod privet fere omnibus voluptatibus,
quartam, quod haud procul absit a morte. Earum,
si placet, causarum quanta quamque sit iusta una
quaeque, videamus.

A rebus gerendis senectus abstrahit. Quibus? an 6
iis, quae iuventute geruntur et viribus? nullaene igi-
tur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo
tamen administrentur? nihil ergo agebat Q. Maximus,
nihil L. Paulus, pater tuus, socer optimi viri, filii mei?
ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem pu-
blicam consilio et auctoritate defendebant, nihil age-
bant? Ad Appi Claudi senectutem accedebat etiam, 16
ut caecus esset; tamen is, cum sententia senatus in-
clinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum,
non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est
Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime; notum enim vobis carmen est;
et tamen ipsius Appi extat oratio. Atque haec ille
egit septimo decimo anno post alterum consulatum,
cum inter duos consulatus anni decem interfuissent
censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo
intellegitur Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen
sic a patribus accepimus. Nihil igitur adferunt, qui 17
in re gerunda versari senectutem negant, similesque
sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere
dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent,
alii sentinam exhauriant, ille autem clavum tenens quie-
tus sedeat in puppi, non faciat ea, quae iuvenes, at vero
multo maiora et meliora faciat. Non viribus aut ve-

locitate aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo
18 non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero; at senatui, quae sint gerenda, praescribo, et quo modo Karthagini...., cui male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam
19 esse cognovero. Quam palmam utinam di inmortales, Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequare! cuius a morte tertius hic et tricesimus annus est, sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae paeniteret? nec enim excursione nec saltu nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium
20 maiores nostri appellassent senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quodsi legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adulescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, quí vestram rem públicam tantam ámisistis tám cito?

Sic enim percontantur † ut est in Naevi poëtae Ludo; respondentur et alia et hoc in primis:

Provéniebant orátores noví, stulti adulescéntuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

7 21 At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina; num igitur censetis eum,

cum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos, nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam; his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senem audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset; omnia, quae curant, meminerunt, vadimonia constituta, quis sibi, cui ipsi debeant. Quid? iuris consulti, quid? pontifices, quid? augures, 22
quid? philosophi senes quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria, neque ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem neglegere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum, recitasse iudicibus quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Home- 23
rum, Hesiodum, Simonidem, Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocraten, Gorgian, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocraten, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum 24
nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum est; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed idem in

eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino perti-
nere: 'Serit arbores, quae alteri saeculo pro-
25 sint', ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero
dubitat agricola, quamvis sit senex, quaerenti, cui
serat, respondere: 'Dis inmortalibus, qui me non
accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed
8 etiam posteris prodere.' Et melius Caecilius de
sene alteri saeculo prospiciente quam illud idem:

Edepól, senectus, sí nil quicquam aliúd viti
Adpórtes tecum, cum ádvenis, unum íd sat est,
Quod díu vivendo múlta, quae non vólt, videt.

Et multa fortasse, quae volt! atque in ea, quae non volt, saepe etiam adulescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem ín senecta hoc députo misérrimum,
Sentíre ea aetate éumpse esse odiosum álteri.

26 Iucundum potius quam odiosum. Ut enim adulescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur leviorque fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adulescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur; nec minus intellego me vobis quam mihi vos esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid? qui etiam addiscunt aliquid? ut et Solonem versibus gloriantem videmus, qui se cotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri, et ego feci, qui litteras Graecas senex didici; quas quidem sic avide arripui quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud (discebant enim fidibus antiqui), sed in litteris certe elaboravi.

9
27 Nec nunc quidem vires desidero adulescentis (is

enim erat locus alter de vitiis senectutis), non plus, quam adulescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti et, quicquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior quam Milonis Crotoniatae? qui cum iam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur inlacrimansque dixisse: 'At hi quidem mortui iam sunt.' Non vero tam isti quam tu ipse, nugator! neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus praescribebantur; quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia.
Orator metuo ne languescat senectute; est enim munus 28
eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute, quod equidem adhuc non amisi, et videtis annos; sed tamen est decorus senis sermo quietus et remissus, facitque per se ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quam si ipse exequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim est iucundius senectute stipata studiis iuventutis? An ne illas quidem 29
vires senectuti relinquemus, ut adulescentes doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero et Cn. et P. Scipiones et avi tui duo, L. Aemilius et. P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur, nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ipsa ista defectio virium adulescentiae vitiis efficitur saepius quam senectutis; libidinosa enim et intemperans adulescentia effetum corpus tradit senectuti.
Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem 30
moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam, quam adulescentia fuisset. Ego L. Metellum

memini puer, qui cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit, ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adulescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere, quamquam est id quidem senile aetatique nostrae
10 31 conceditur. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam iam enim aetatem hominum videbat, nec erat ei verendum, ne vera praedicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, 'ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio', quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus. Et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem, sed ut Nestoris; quod si sibi acciderit,
32 non dubitat, quin brevi sit Troia peritura. Sed redeo ad me. Quartum ago annum et octogesimum; vellem equidem idem possem gloriari, quod Cyrus, sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M'. Glabrione consule, sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, non adflixit senectus, non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum adsensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet 'mature fieri senem, si diu velis senex esse.' Ego vero me minus diu senem esse mallem quam esse senem, ante quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me
33 voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium quam vestrum utervis. Ne vos quidem T. Ponti centurionis vires habetis; num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest quisque, nitatur; ne ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem. Utrum

igitur has corporis an Pythagorae tibi malis vires in-
genii dari? Denique isto bono utare, dum adsit, cum
absit, ne requiras, nisi forte adulescentes pueritiam,
paululum aetate progressi adulescentiam debent requi-
rere. Cursus est certus aetatis et una via naturae,
eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivi-
tas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas
iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senec-
tutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo
tempore percipi debeat. Audire te arbitror, Scipio, 34
hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nona-
ginta natus annos; cum ingressus iter pedibus sit,
in equum omnino non ascendere, cum autem equo, ex
equo non descendere, nullo imbri, nullo frigore ad-
duci, ut capite operto sit, summam esse in eo sicci-
tatem corporis, itaque omnia exequi regis officia et
munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam
in senectute conservare aliquid pristini roboris.

Non sunt in senectute vires. Ne postulantur quidem 11
vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat
aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viri-
bus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus,
sed ne quantum possumus quidem cogimur. At multi 35
ita sunt inbecilli senes, ut nullum officii aut omnino
vitae munus exsequi possint. At id quidem non pro-
prium senectutis vitium est, sed commune valetudinis.
Quam fuit inbecillus P. Africani filius, is qui te adop-
tavit, quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod
ni ita fuisset, alterum illud extitisset lumen civitatis;
ad paternam enim magnitudinem animi doctrina ube-
rior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si in-
firmi sint aliquando, cum id ne adulescentes quidem
effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, se-
nectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt;
pugnandum tamquam contra morborum vim sic contra
senectutem, habenda ratio valetudinis, utendum exerci- 36
tationibus modicis, tantum cibi et potionis adhibendum,

ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero cor-
pori solum subveniendum est, sed menti atque animo
multo magis; nam haec quoque, nisi tamquam lumini
oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora
quidem exercitationum defatigatione ingravescunt, animi
autem exercendo levantur. Nam quos ait Caecilius
'comicos stultos senes', hos significat credulos,
obliviosos, dissolutos, quae vitia sunt non senectutis,
sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petu-
lantia, ut libido magis est adulescentium quam senum,
nec tamen omnium adulescentium, sed non proborum,
sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet,
37 senum levium est, non omnium. Quattuor robustos
filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas
Appius regebat et caecus et senex; intentum enim ani-
mum tamquam arcum habebat nec languescens suc-
cumbebat senectuti; tenebat non modo auctoritatem,
sed etiam imperium in suos, metuebant servi, vere-
bantur liberi, carum omnes habebant; vigebat in illa
38 domo patrius mos et disciplina. Ita enim senectus
honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet,
si nemini emancipata est, si usque ad ultimum spiri-
tum dominatur in suos. Ut enim adulescentem, in
quo est senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid
adulescentis, probo; quod qui sequitur, corpore senex
esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi
liber Originum est in manibus, omnia antiquitatis
monumenta colligo, causarum inlustrium, quascumque
defendi, nunc cum maxime conficio orationes, ius augu-
rium, pontificium, civile tracto, multum etiam Graecis
litteris utor Pythagoreorumque more exercendae memo-
riae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim,
commemoro vesperi. Haec sunt exercitationes ingenii,
haec curricula mentis, in his desudans atque elaborans
corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis,
venio in senatum frequens ultroque adfero res multum
et diu cogitatas easque tueor animi, non corporis viri-

bus. Quas si exequi nequirem, tamen me lectulus meus
oblectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agere non
possem; sed ut possim, facit acta vita. Semper enim
in his studiis laboribusque viventi non intellegitur
quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas
senescit nec subito frangitur, sed diuturnitate extinguitur.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam 12 39
carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis,
siquidem id aufert a nobis, quod est in adulescentia
vitiosissimum! Accipite enim, optimi adulescentes,
veterem orationem Archytae Tarentini, magni
in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, cum
essem adulescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam
capitaliorem pestem quam voluptatem corporis hominibus
dicebat a natura datam, cuius voluptatis avidae
libidines temere et ecfrenate ad potiendum incitarentur.
Hinc patriae proditiones, hinc rerum publicarum 40
eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia
nasci, nullum denique scelus, nullum malum facinus
esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis inpelleret,
stupra vero et adulteria et omne tale flagitium
nullis excitari aliis inlecebris nisi voluptatis;
cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente
praestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil
tam esse inimicum quam voluptatem; nec enim libi- 41
dine dominante temperantiae locum esse, neque omnino
in voluptatis regno virtutem posse consistere.
Quod quo magis intellegi posset, fingere animo iubebat
tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta
percipi posset maxima; nemini censebat fore dubium,
quin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente,
nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca
nihil esse tam detestabile tamque pestiferum
quam voluptatem, siquidem ea, cum maior esset atque
longinquior, omne animi lumen extingueret. Haec cum
C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio

Sp. Postumius, T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis, quem Tarentum venisse
42 L. Camillo, Ap. Claudio consulibus reperio. Quorsus hoc? Ut intellegeretis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam esse senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica est, mentis, ut ita dicam, praestringit oculos nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L. Flamininum, e senatu eicerem septem annis post, quam consul fuisset, sed notandam putavi libidinem. Ille enim, cum esset consul in Gallia, exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum
13 43 probro privato coniungeret imperii dedecus. Saepe audivi ex maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea esse quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat; norat eundem Fabricius, norat Coruncanius; qui cum ex sua vita, tum ex eius, quem dico, Deci, facto iudicabant esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte

peteretur, quodque spreta et contempta voluptate optu-
mus quisque sequeretur. Quorsus igitur tam multa 44
de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed
etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates
nullas magnopere desiderat. Caret epulis extructisque
mensis et frequentibus poculis, caret ergo etiam vinu-
lentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dan-
dum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile
obsistimus (divine enim Plato '*escam malorum*'
appellat voluptatem, quod ea videlicet homines capi-
antur ut pisces), quamquam inmoderatis epulis caret
senectus, modicis tamen conviviis delectari potest.
C. Duellium M. f., qui Poenos classe primus devicerat,
redeuntem a cena senem saepe videbam puer; delecta-
batur cereo funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo
privatus sumpserat; tantum licentiae dabat gloria.
Sed quid ego alios? ad me ipsum iam revertar. Pri- 45
mum habui semper sodales. Sodalitates autem me
quaestore constitutae sunt sacris Idaeis Magnae Matris
acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino mo-
dice, sed erat quidam fervor aetatis; qua progrediente
omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum
conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis
quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene
enim maiores accubitionem epularem amicorum, quia
vitae coniunctionem haberet, *convivium* nominaverunt,
melius quam Graeci, qui hoc idem tum *compota-
tionem*, tum *concenationem* vocant, ut, quod in
eo genere minimum est, id maxime probare videantur.
Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis 14 46
quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum,
qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam
aetate atque vobiscum, habeoque senectuti magnam
gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potio-
nis et cibi sustulit. Quodsi quem etiam ista delectant
(ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est
fortasse quidam naturalis modus), non intellego ne in

istis quidem ipsis voluptatibus carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant a maioribus instituta et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut in Symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia et refrigeratio aestate et vicissim aut sol aut ignis hibernus; quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo conviviumque vicinorum cotidie compleo, quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus.
47 At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo, sed ne desideratio quidem; nihil autem est molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam iam adfecto aetate quaereret, utereturne rebus veneriis: 'Di meliora!' inquit; 'libenter vero istinc sicut ab domino agresti ac furioso profugi.' Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere, satiatis vero et expletis iucundius est carere quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat; ergo hoc non desiderare dico esse iucun-
48 dius. Quodsi istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus, deinde iis, quibus senectus etiamsi non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam, qui in ultima, sic adulescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul eas spectans tantum,
49 quantum sat est. At illa quanti sunt, animum tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse secumque, ut dicitur, vivere! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. † Mori videbamus in studio dimetiendi paene caeli atque terrae C. Galum, familiarem patris tui, Scipio; quotiens illum lux noctu aliquid describere ingressum, quotiens nox oppressit, cum mane coepisset! quam delectabat eum defectiones solis et

lunae multo ante nobis praedicere! Quid in leviori- 50
bus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus, quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium; qui cum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adulescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licini Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atque eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus; M. vero Cethegum, quem recte 'Suadae medullam' dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae; quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem, qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego 15 51
incredibiliter delector; quae nec ulla impediuntur senectute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium nec umquam sine usura reddit, quod accepit, sed alias minore, plerumque maiore cum faenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. Quae cum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaecatum cohibet, ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est, deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit et elicit herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris stirpium sensim adulescit culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pubescens includitur; ex quibus cum emersit, fundit frugem spici ordine structam et contra avium mino-

52 rum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium
ortus, satus, incrementa commemorem? Satiari delec-
tatione non possum, ut meae senectutis requiem ob-
lectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam
omnium, quae generantur e terra; quae ex fici tan-
tulo grano aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum
frugum aut stirpium minutissimis seminibus tantos
truncos ramosque procreet. Malleoli, plantae, sar-
menta, viviradices, propagines nonne efficiunt, ut quem-
vis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae
natura caduca est et, nisi fulta est, fertur ad terram,
eadem, ut se erigat, claviculis suis quasi manibus,
quicquid est nacta, complectitur; quam serpentem mul-
tiplici lapsu et erratico ferro amputans coërcet ars
agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes
53 nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae re-
licta sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum
ea, quae gemma dicitur, a qua oriens uva se ostendit,
quae et suco terrae et calore solis augescens primo
est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit vesti-
taque pampinis nec modico tepore caret et nimios
solis defendit ardores. Qua quid potest esse cum
fructu laetius, tum aspectu pulchrius? Cuius quidem
non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cul-
tura et natura ipsa delectat, adminiculorum ordines,
capitum iugatio, religatio et propagatio vitium, sar-
mentorum ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum
inmissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri
repastinationesque proferam, quibus fit multo terra
54 fecundior? quid de utilitate loquar stercorandi? dixi
in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de qua
doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cul-
tura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi
videtur, ante saeculis fuit, Laërtam lenientem deside-
rium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum
stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis
et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis

etiam et pomariis, tum pecudum pastu, apium exa-
minibus, florum omnium varietate. Nec consitiones
modo delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil in-
venit agri cultura sollertius. Possum persequi per- 16 55
multa oblectamenta rerum rusticarum, sed haec ipsa,
quae dixi, sentio fuisse longiora. Ignoscetis autem;
nam et studio rusticarum rerum provectus sum, et
senectus est natura loquacior, ne ab omnibus eam
vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius,
cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphas-
set, consumpsit extremum tempus aetatis. Cuius qui-
dem ego villam contemplans (abest enim non longe
a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius
continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad (56)
focum sedenti magnum auri pondus Samnites cum
attulissent, repudiati sunt; non enim aurum habere
praeclarum sibi videri dixit, sed eis, qui haberent
aurum, imperare. Poteratne tantus animus efficere 56
non iucundam senectutem? Sed venio ad agricolas,
ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores,
id est senes, siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato
nuntiatum est eum dictatorem esse factum; cuius dic-
tatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp.
Maelium regnum adpetentem occupatum interemit. A
villa in senatum arcessebatur et Curius et ceteri senes,
ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt.
Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se
agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud
scio an nulla beatior possit esse, neque solum officio,
quod hominum generi universo cultura agrorum est
salutaris, sed et delectatione, *de* qua dixi, et saturitate
copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum,
ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec
quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate
redeamus. Semper enim boni assiduique domini re-
ferta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque
tota locuples est, abundat porco, haedo, agno, gallina,

lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succi-
diam alteram appellant. Conditiora facit haec super-
57 vacaneis etiam operis aucupium atque venatio. Quid
de pratorum viriditate aut arborum ordinibus aut
vinearum olivetorumve specie plura dicam? brevi
praecidam: Agro bene culto nihil potest esse nec usu
uberius nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo
non retardat, verum etiam invitat atque adlectat senec-
tus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel aprica-
tione melius vel igni aut vicissim umbris aquisve
58 refrigerari salubrius? Sibi habeant igitur arma, sibi
equos, sibi hastas, sibi clavam et pilam, sibi nata-
tiones atque cursus, nobis senibus ex lusionibus mul-
tis talos relinquant et tesseras, id ipsum utrum lube-
17 59 bit, quoniam sine iis beata esse senectus potest. Multas
ad res perutiles Xenophontis libri sunt; quos legite,
quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agri
cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re
familiari, qui Oeconomicus inscribitur! Atque ut in-
tellegatis nihil ei tam regale videri quam studium
agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Crito-
bulo Cyrum minorem, Persarum regem, praestantem
ingenio atque imperii gloria, cum Lysander Lacedae-
monius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis
eique dona a sociis adtulisset, et ceteris in rebus
comem erga Lysandrum atque humanum fuisse et ei
quendam consaeptum agrum diligenter consitum osten-
disse. Cum autem admiraretur Lysander et proceri-
tates arborum et derectos in quincuncem ordines et
humum subactam atque puram et suavitatem odorum,
qui adflarentur ex floribus, tum eum dixisse mirari
se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius,
a quo essent illa dimensa atque discripta; et Cyrum
respondisse: 'Atqui ego ista sum omnia dimen-
sus; mei sunt ordines, mea discriptio, multae
etiam istarum arborum mea manu sunt satae.'
Tum Lysandrum intuentem purpuram eius et nitorem

corporis ornatumque Persicum multo auro multisque
gemmis dixisse: 'Rite vero te, Cyre, beatum
ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta
est.' Hac igitur fortuna frui licet senibus, nec aetas 60
impedit, quo minus et ceterarum rerum et in primis
agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tem-
pus senectutis. M. quidem Valerium Corvinum accepi-
mus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta
iam aetate in agris eosque coleret; cuius inter primum
et sextum consulatum sex et quadraginta anni inter-
fuerunt. Ita, quantum spatium aetatis maiores ad
senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus
honorum fuit; atque huius extrema aetas hoc beatior
quam media, quod auctoritatis habebat plus, laboris
minus; apex est autem senectutis auctoritas. Quanta 61
fuit in L. Caecilio Metello, quanta in *A.* Atilio Cala-
tino! in quem illud elogium: 'Hunc unum plurimae
consentiunt gentes populi primarium fuisse
virum.' Notum est carmen incisum in sepulcro. Iure
igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama
consentiens. Quem virum nuper P. Crassum, pontifi-
cem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacer-
dotio praeditum, vidimus! Quid de Paulo aut Afri-
cano loquar aut, ut iam ante, de Maximo? quorum
non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat
auctoritas. Habet senectus honorata praesertim tan-
tam auctoritatem, ut ea pluris sit quam omnes adu-
lescentiae voluptates. Sed in omni oratione memen- 18 62
tote eam me senectutem laudare, quae fundamentis
adulescentiae constituta sit. Ex quo efficitur, id quod
ego magno quondam cum assensu omnium dixi, mise-
ram esse senectutem, quae se oratione defenderet.
Non cani nec rugae repente auctoritatem arripere
possunt, sed honeste acta superior aetas fructus capit
auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt honora- 63
bilia, quae videntur levia atque communia, salutari,
adpeti, decedi, adsurgi, deduci, reduci, consuli; quae

et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata est, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo feci mentionem, dicere aiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis; nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis ludis quidam in theatrum grandis natu venisset, magno consessu locum nusquam ei datum a suis civibus; cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui legati cum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes illi dicuntur et
64 senem sessum recepisse. Quibus cum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in vestro collegio praeclara, sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet, neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse nec tamquam inexercitati histriones in extremo actu corruisse.

65 At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes. Si quaerimus, etiam avari; sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur; contemni se putant, despici, inludi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus, idque cum in vita, tum in scaena intellegi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero diritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis natura vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia,
66 modicam, acerbitatem nullo modo. Avaritia vero se-

nilis quid sibi velit, non intellego; potest enim quic-
quam esse absurdius quam, quo viae minus restet, eo
plus viatici quaerere?

Quarta restat causa, quae maxime angere atque 19
sollicitam habere nostram aetatem videtur, adpropin-
quatio mortis, quae certe a senectute non potest esse
longe. O miserum senem, qui mortem contemnendam
esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane
neglegenda est, si omnino extinguit animum, aut etiam
optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeter-
nus; atqui tertium certe nihil inveniri potest; quid 67
igitur timeam, si aut non miser post mortem aut
beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam
stultus, quamvis sit adulescens, cui sit exploratum se
ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa
multo plures quam nostra casus mortis habet; facilius
in morbos incidunt adulescentes, gravius aegrotant,
tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem;
quod ni ita accideret, melius et prudentius vivere-
tur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est;
qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent.
Sed redeo ad mortem inpendentem. Quod est istud
crimen senectutis, cum id ei videatis cum adulescentia
esse commune? Sensi ego in optimo filio, tu in ex- 68
pectatis ad amplissimam dignitatem fratribus, Scipio,
mortem omni aetati esse communem. At sperat adu-
lescens diu se victurum, quod sperare idem senex non
potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius quam
incerta pro certis habere, falsa pro veris? At senex
ne quod speret quidem habet. At est eo meliore
condicione quam adulescens, quod id, quod ille sperat,
hic consecutus est; ille vult diu vivere, hic diu vixit.
Quamquam, o di boni! quid est in hominis natura 69
diu? Da enim summum tempus, expectemus Tartes-
siorum regis aetatem (fuit enim, ut scriptum video,
Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regna-
vit annos, centum viginti vixit) — sed mihi ne

diuturnum quidem quicquam videtur, in quo est ali-
quid extremum. Cum enim id advenit, tum illud, quod
praeteriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et
recte factis consecutus sis; horae quidem cedunt et
dies et menses et anni, nec praeteritum tempus um-
quam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest; quod
cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse
70 contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, per-
agenda fabula est, modo, in quocumque fuerit actu,
probetur, neque sapienti usque ad 'Plaudite' venien-
dum est. Breve enim tempus aetatis satis longum
est ad bene honesteque vivendum; sin processerit lon-
gius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent
praeterita verni temporis suavitate aestatem autum-
numque venisse. Ver enim tamquam adulescentiam
significat ostenditque fructus futuros, reliqua autem
tempora demetendis fructibus et percipiendis accom-
71 modata sunt. Fructus autem senectutis est, ut saepe
dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia
autem, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda
in bonis. Quid est autem tam secundum naturam
quam senibus emori? quod idem contingit adulescenti-
bus adversante et repugnante natura. Itaque adule-
scentes mihi mori sic videntur, ut cum aquae multi-
tudine flammae vis opprimitur, senes autem sic, ut
cum sua sponte nulla adhibita vi consumptus ignis
extinguitur; et quasi poma ex arboribus, cruda si
sunt, vix evelluntur, si matura et cocta, decidunt, sic
vitam adulescentibus vis aufert, senibus maturitas;
quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo propius
ad mortem accedam, quasi terram videre videar ali-
quandoque in portum ex longa navigatione esse ven-
20 turus. Senectutis autem nullus est certus terminus,
72 recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et
tueri possit [mortemque contemnere]; ex quo fit, ut
animosior etiam senectus sit quam adulescentia et for-
tior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone

responsum est, cum illi quaerenti, qua tandem re fretus sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur: 'Senectute.' Sed vivendi est finis optimus, cum integra mente certisque sensibus opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit, sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide adpetendum senibus nec sine causa
deserendum sit; vetatque Pythagoras iniussu impe- 73
ratoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere. Solonis quidem sapientis est elogium, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. Volt, credo, se esse carum suis; sed haud scio an melius Ennius:

Nemo me lacrumis decoret neque funera fletu
Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam inmortalitas
consequatur. Iam sensus moriendi aliquis esse potest, 74
isque ad exiguum tempus, praesertim seni, post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adulescentia debet esse, mortem ut neglegamus, sine qua meditatione tranquillo animo esse nemo potest. Moriendum enim certe est, et incertum an hoc ipso die. Mortem igitur omnibus horis
inpendentem timens qui poterit animo consistere? De (75)
qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder non L. Brutum, qui in liberanda patria est
interfectus, non duos Decios, qui ad voluntariam mor- 75
tem cursum equorum incitaverunt, non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret, non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt, non avum tuum L Paulum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M. Marcellum, cuius interitum

ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae ca-
rere passus est, sed legiones nostras, quod scripsi in
Originibus, in eum locum saepe profectas alacri
animo et erecto, unde se redituras numquam arbitra-
rentur. Quod igitur adulescentes, et ii quidem non
solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti
76 senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem videtur,
studiorum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt
pueritiae studia certa; num igitur ea desiderant adu-
lescentes? sunt ineuntis adulescentiae; num ea con-
stans iam requirit aetas, quae media dicitur? sunt
etiam eius aetatis; ne ea quidem quaeruntur in se-
nectute; sunt extrema quaedam studia senectutis; ergo,
ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt
etiam senectutis; quod cum evenit, satietas vitae tem-
21 77 pus maturum mortis adfert. Non enim video, cur,
quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere,
quod eo cernere mihi melius videor, quo ab ea pro-
pius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque,
C. Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere
arbitror, et eam quidem vitam, quae est sola vita
nominanda. Nam, dum sumus inclusi in his compa-
gibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi
opere perfungimur; est enim animus caelestis ex al-
tissimo domicilio depressus et quasi demersus in ter-
ram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium.
Sed credo deos inmortales sparsisse animos in corpora
humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique cae-
lestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae
modo atque constantia. Nec me solum ratio ac dis-
putatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam
78 summorum philosophorum et auctoritas. Audiebam
Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros,
qui essent Italici philosophi quondam nominati, num-
quam dubitasse, quin ex universa mente divina deli-
batos animos haberemus. Demonstrabantur mihi prae-
terea, quae Socrates supremo vitae die de inmortalitate

animorum disseruisset, is qui esset omnium sapien-
tissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? sic
persuasi mihi, sic sentio, cum tanta celeritas animo-
rum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque
prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa, non
posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mor-
talem, cumque semper agitetur animus nec principium
motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem
habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit re-
licturus, et, cum simplex animi esset natura neque
haberet in se quicquam admixtum dispar sui atque
dissimile, non posse eum dividi; quod si non posset,
non posse interire; magnoque esse argumento homines
scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri,
cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumera-
biles arripiant, ut eas non tum primum accipere vi-
deantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere.
Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec 22
dicit: 'Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, 79
me, cum a vobis discessero, nusquam aut nul-
lum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, ani-
mum meum videbatis, sed eum esse in hoc
corpore ex iis rebus, quas gerebam, intellege-
batis. Eundem igitur esse creditote, etiamsi
nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum 80
post mortem honores permanerent, si nihil
eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius
memoriam sui teneremus. Mihi quidem num-
quam persuaderi potuit animos, dum in cor-
poribus essent mortalibus, vivere, cum exces-
sissent ex eis, emori, nec vero tum animum
esse insipientem, cum ex insipienti corpore
evasisset, sed cum omni admixtione corporis
liberatus purus et integer esse coepisset, tum
esse sapientem. Atque etiam cum hominis na-
tura morte dissolvitur, ceterarum rerum per-
spicuum est quo quaeque discedat; abeunt enim

illuc omnia, unde orta sunt, animus autem so-
lus, nec cum adest nec cum discedit, apparet.
Iam vero videtis nihil esse morti tam simile
81 quam somnum. Atqui dormientium animi ma-
xime declarant divinitatem suam; multa enim,
cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt.
Ex quo intellegitur, quales futuri sint, cum
se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare,
si haec ita sunt, sic me colitote', inquit, 'ut
deum; sin una est interiturus animus cum cor-
pore, vos tamen deos verentes, qui hanc om-
nem pulchritudinem tuentur et regunt, memo-
riam nostri pie inviolateque servabitis.' Cyrus
quidem haec moriens; nos, si placet, nostra videamus.
23 82 Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit aut patrem
tuum Paulum aut duos avos, Paulum et Africanum,
aut Africani patrem aut patruum aut multos praestan-
tes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse
conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent,
nisi animo cernerent posteritatem ad se ipsos perti-
nere. An censes, ut de me ipse aliquid more senum
glorier, me tantos labores diurnos nocturnosque domi
militiaeque suscepturum fuisse, si isdem finibus glo-
riam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne
melius multo fuisset otiosam aetatem et quietam sine
ullo aut labore aut contentione traducere? Sed nescio
quo modo animus erigens se posteritatem ita semper
prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum deni-
que victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet,
ut animi inmortales essent, haud optimi cuiusque animus
83 maxime ad inmortalitatem et gloriam niteretur. Quid?
quod sapientissimus quisque aequissimo animo mori-
tur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videtur is
animus, qui plus cernat et longius, videre se ad me-
liora proficisci, ille autem, cuius obtusior sit acies,
non videre? Equidem efferor studio patres vestros,
quos colui et dilexi, videndi, neque vero eos solos

convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit nec tamquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem nec vero velim quasi decurso spatio ad carceres a calce revocari. Quid habet enim 84 vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane, habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt, neque me vixisse paenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existumem, et ex vita ita discedo tamquam ex hospitio, non tamquam e domo. Commorandi enim natura devorsorium nobis, non habitandi dedit. O praeclarum diem, cum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar cumque ex hac turba et conluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior; cuius a me corpus est crematum, quod contra decuit, ab illo meum, animus vero non me deserens, sed respectans in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar existumans non longinquum inter nos digressum et discessum fore. His mihi 85 rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quodsi in hoc erro, qui animos hominum inmortales esse credam, libenter erro nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo; sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum philosophi mortui irrideant. Quodsi non sumus inmortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura ut aliarum omnium

rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio tamquam fabulae, cuius defectionem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui, de senectute quae dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TULLI CICERONIS

LAELIUS DE AMICITIA LIBER

AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Cum inter P. Scipionem Africanum et C. Laelium summam semper amicitiam fuisse constaret, Ciceroni, cum vellet aliquid de amicitia conscribere, Laeli persona idonea visa est, quem induceret de amicitia disputantem cum utroque genero, C. Fannio et Q. Mucio Scaevola. Hoc igitur sermone, quem Cicero paucis diebus post mortem Africani anno p. u. c. 625, ante Chr. nat. anno 129, habitum fingit, praemisso prooemio Laelius docet, quid sit amicitia, quibus de causis amici quaerantur, quibus causis amicitia contrahatur, deinde inter quos amicitia esse possit, quae sit amicitiae lex, quae officia, quibus denique modis perpetuo conservetur.

Scripsit autem Cicero hunc libellum post Catonem Maiorem (v. huius libri cap. 1 § 4) anno fere p. u. c. 710, ante quam libros de officiis conscripsit (vide lib. II cap. 9 § 31).

---

1 1 Q. Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem; ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem; itaque multa ab eo prudenter dis-

putata, multa etiam breviter et commode dicta me-
moriae mandabam fierique studebam eius prudentia
doctior. Quo mortuo me ad pontificem Scaevolam
contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et
iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc
alias; nunc redeo ad augurem.

Cum saepe multa, tum memini domi in hemicyclio 2
sedentem, ut solebat, cum et ego essem una et pauci
admodum familiares, in eum sermonem illum incidere,
qui tum forte multis erat in ore. Meministi enim
profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio ute-
bare multum, cum is tribunus pl. capitali odio a
Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum
coniunctissime et amantissime vixerat, quanta esset
hominum vel admiratio vel querella. Itaque tum Scae- 3
vola cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit
nobis sermonem Laeli de amicitia habitum ab illo
secum et cum altero genero, C. Fannio Marci filio,
paucis diebus post mortem Africani. Eius disputatio-
nis sententias memoriae mandavi, quas hoc libro ex-
posui arbitratu meo; quasi enim ipsos induxi loquen-
tes, ne 'inquam' et 'inquit' saepius interponeretur,
atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo
videretur.

Cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia 4
scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cogni-
tione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci
non invitus, ut prodessem multis rogatu tuo. Sed ut
in Catone Maiore, qui est scriptus ad te de senec-
tute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla
videbatur aptior persona, quae de illa aetate loquere-
tur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset et in
ipsa senectute praeter ceteros floruisset, sic, cum ac-
cepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laeli
et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi
Laeli persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dis-
sereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola.

Genus autem hoc sermonum positum in hominum ve-
terum auctoritate, et eorum inlustrium, plus nescio
quo pacto videtur habere gravitatis; itaque ipse mea
legens sic adficior interdum, ut Catonem, non me
5 loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de se-
nectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus scripsi
de amicitia. Tum est Cato locutus, quo erat nemo
fere senior temporibus illis, nemo prudentior; nunc
Laelius et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae
gloria excellens de amicitia loquetur. Tu velim a me
animum parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes.
C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post
mortem Africani; ab his sermo oritur, respondet Lae-
lius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam le-
gens te ipse cognosces.

2
6 *Fannius.* Sunt ista, Laeli; nec enim melior vir
fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare
debes omnium oculos in te esse coniectos unum; te
sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc
modo M. Catoni, scimus L. Acilium apud patres no-
stros appellatum esse sapientem, sed uterque alio quo-
dam modo, Acilius, quia prudens esse in iure civili
putabatur, Cato, quia multarum rerum usum habebat;
multa eius et in senatu et in foro vel provisa pru-
denter vel acta constanter vel responsa acute fere-
bantur; propterea quasi cognomen iam habebat in
(7) senectute sapientis. Te autem alio quodam modo non
solum natura et moribus, verum etiam studio et doc-
trina esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi
solent appellare sapientem, qualem in reliqua Graecia
7 neminem (nam qui septem appellantur, eos, qui ista
subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent),
Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apol-
linis oraculo sapientissimum iudicatum; hanc esse in
te sapientiam existumant, ut omnia tua in te posita
esse ducas humanosque casus virtute inferiores putes.
Itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola,

quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod proximis Nonis cum in hortos D. Bruti auguris commentandi causa, ut adsolet, venissemus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire.

Scaevola. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut 8 est a Fannio dictum, sed ego id respondeo, quod animum adverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri, tum amicissumi morte, ferre moderate nec potuisse non commoveri nec fuisse id humanitatis tuae; quod autem Nonis in conlegio nostro non adfuisses, valitudinem respondeo causam, non maestitiam fuisse.

Laelius. Recte tu quidem, Scaevola, et vere; nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, quod 9 mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec adgnosco nec postulo, facis amice; sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone; aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quo modo, ut alia omittam, mortem filii tulit! memineram Paulum, videram Galum, sed hi in pueris, Cato in perfecto et spectato viro. Quam ob rem cave Catoni 10 anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit; huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut iam cum utroque loquar, sic habetote:

Ego si Scipionis desiderio me moveri negem, quam 3 id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit, ut confirmare possum, nemo certe fuit; sed non egeo medicina, me ipse consolor, et maxime illo solacio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil mali accidisse Scipioni puto, mihi accidit, si quid accidit; suis autem incommodis graviter angi non amicum, sed se

11 ipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, inmortalitatem optare vellet, quid non adeptus est, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adulescens incredibili virtute superavit, qui consulatum petivit numquam, factus consul est bis, primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, rei publicae paene sero, qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam est mortuus, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viridita-
12 tem, in qua etiam nunc erat Scipio. Quam ob rem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere, moriendi autem sensum celeritas abstulit; quo de genere mortis difficile dictu est, quid homines suspicentur, videtis; hoc vere tamen licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quom senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita, ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius quam ad inferos pervenisse.

4
13 Neque enim adsentior iis, qui haec nuper disserere coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque omnia morte deleri; plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt, quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc

quidem deleta est, tum florebat, institutis et praeceptis suis erudierunt, vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus, † qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem semper, animos hominum esse divinos, iisque, cum ex corpore excessissent, reditum in caelum patere, optimoque et iustissimo cuique expeditissimum. Quod idem Scipioni videbatur, 14
qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus et Manilius adesset et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de re publica; cuius disputationis fuit extremum fere de inmortalitate animorum, quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optumi cuiusque animus in morte facillime evolet tamquam e custodia vinclisque corporis, cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse quam Scipioni? Quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum nec ullus sensus maneat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali; sensu enim amisso fit idem, quasi natus non esset omnino, quem tamen esse natum et nos gaudemus et haec civitas, dum erit, laetabitur. Quam ob 15
rem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est, mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de publica re et de privata fuit, quocum et domus fuit et militia communis et, id in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore, idque eo mihi magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum; quo in ge-

nere sperare videor Scipionis et Laeli amicitiam notam posteritati fore.

16 *Fannius*. Istuc quidem, Laeli, ita necesse est. Sed quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, spero item Scaevolae, si, quem ad modum soles de ceteris rebus, quom ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris quid sentias, qualem existumes, quae praecepta des.

Scaevola. Mihi vero erit gratum; atque id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevortit. Quam ob rem utrique nostrum gratum admodum feceris.

5

17 *Laelius*. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem; nam et praeclara res est et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae est in me facultas? doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito; magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quam ob rem, quae disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur; ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis; nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel ad-
18 versas. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse; neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum; negant enim quemquam esse virum bonum nisi sapientem. Sit ita sane; sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus, nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum, concedant, ut viri boni fuerint. Ne id quidem facient, negabunt id nisi sapienti posse
19 concedi. Agamus igitur pingui, ut aiunt, Minerva. Qui

ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido, audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi, hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines possunt, naturam optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam, maior autem, ut quisque proxume accederet. Itaque cives potiores quam peregrini, propinqui quam alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benivolentia tolli potest, ex amicitia non potest; sublata enim benivolentia amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc 20
intellegi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur.

Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divina- 6
rum humanarumque rerum cum benivolentia et caritate consensio; qua quidem haut scio an excepta sapientia nihil melius homini sit a dis inmortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valitudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Beluarum hoc quidem extremum, illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem, sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Iam vir- 21
tutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Galos, Scipiones, Philos; his communis vita contenta est; eos autem omittamus,

22 qui omnino nusquam reperiuntur. Talis igitur inter viros amicitia tantas oportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio qui potest esse vita 'vitalis', ut ait Ennius, quae non in amici mutua benivolentia conquiescit? Quid dulcius quam habere, quicum omnia audeas sic loqui ut tecum? Qui esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque ac tu ipse gauderet? adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam quam tu ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, oportunae sunt singulae rebus fere singulis, divitiae, ut utare, opes, ut colare, honores, ut laudere, voluptates, ut gaudeas, valitudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis; amicitia res plurimas continet; quoquo te verteris, praesto est, nullo loco excluditur, numquam intempestiva, numquam molesta est; itaque non aqua, non igni, ut aiunt, locis pluribus utimur quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia et adversas partiens communicansque leviores.

7 23 Quomque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant et inbecilli valent et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quodsi exemeris ex rerum natura benivolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit, ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intellegitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque ex discordiis perspici potest. Quae enim domus tam stabilis,

quae tam firma civitas est, quae non odiis et discidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. Agrigentinum quidem doctum 24
quendam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intellegunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium extitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis ecferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvi nova fabula! cum ignorante rege, uter Orestes *esset*, *Pylades* Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur, Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera facturos fuisse? Facile indicabat ipsa natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent.

Hactenus mihi videor de amicitia quid sentirem potuisse dicere; si quae praeterea sunt (credo autem esse multa), ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

Fannius. Nos autem a te potius; quamquam etiam 25
ab istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem; sed aliud quoddam filum orationis tuae.

Scaevola. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de re publica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili!

Fannius. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere.

Scaevola. Quid? amicitiam nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maxumam gloriam ceperit?

Laelius. Vim hoc quidem est adferre. Quid enim 8 26
refert, qua me ratione cogatis? cogitis certe. Studiis

enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter inbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis recipiendisque meritis quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque redderet, an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa. Amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benivolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa, in amicitia autem nihil fictum est, nihil simulatum et, quidquid est, id est verum et voluntarium.

27 Quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indigentia orta amicitia, adplicatione magis animi cum quodam sensu amandi quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius, primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest; deinde cum similis sensus extitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videa-
28 mur. Nihil est enim virtute amabilius, nihil, quod magis adliciat ad diligendum, quippe cum propter virtutem et probitatem etiam eos, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabrici, M'. Curi non cum caritate aliqua benivola memoriam usurpet, quos numquam viderit? quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia est decertatum, Pyrrho et Hannibale; ab altero propter

probitatem eius non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit.

Quodsi tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, 9
quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste 29
etiam diligamus, quid mirum est, si animi hominum
moveantur, cum eorum, quibuscum usu coniuncti esse
possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur?
Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et
studio perspecto et consuetudine adiuncta, quibus rebus
ad illum primum motum animi et amoris adhibitis
admirabilis quaedam exardescit benivolentiae magni-
tudo. Quam si qui putant ab inbecillitate proficisci,
ut sit, per quem adsequatur, quod quisque desideret,
humilem sane relinquunt et minime generosum, ut
ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque in-
digentia natam volunt. Quod si ita esset, ut quisque
minimum esse in se arbitraretur, ita ad amicitiam
esset aptissimus; quod longe secus est. Ut enim quis- 30
que sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime
virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat
suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in ami-
citiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid
enim? Africanus indigens mei? Minime hercule! ac
ne ego quidem illius; sed ego admiratione quadam
virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse non nulla,
quam de meis moribus habebat, me dilexit; auxit beni-
volentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates mul-
tae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab
earum spe causae diligendi profectae. Ut enim bene- 31
fici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam
(neque enim beneficium faeneramur, sed natura pro-
pensi ad liberalitatem sumus), sic amicitiam non spe
mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso
amore inest, expetendam putamus. Ab his, qui pe- 32
cudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dis-
sentiunt, nec mirum; nihil enim altum, nihil magni-
ficum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes

cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quam ob rem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi autem intellegamus natura gigni sensum diligendi et benivolentiae caritatem facta significatione probitatis. Quam qui adpetiverunt, adplicant se et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus sintque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad reposcendum, atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur, et erit eius ortus a natura quam ab inbecillitate gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret; sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis.

Fannius. Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo.

33 *Scaevola.* Recte tu quidem. Quam ob rem audiamus.

10 *Laelius.* Audite vero, optumi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere. Nam, vel ut non idem expediret, incidere saepe, vel ut de re publica non idem sentiretur; mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum prae-
34 texta toga ponerentur; sin autem ad adulescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae condicionis vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quodsi qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent; pestem enim nullam maiorem esse amicitiis quam in plerisque pecuniae

cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen
et gloriae; ex quo inimicitias maximas saepe inter
amicissimos exstitisse. Magna etiam discidia et ple- 35
rumque iusta nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum
non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut
adiutores essent ad iniuriam; quod qui recusarent,
quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae de-
serere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent. Illos
autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postu-
latione ipsa profiteri omnia se amici causa esse factu-
ros. Eorum querela inveterata non modo familiari-
tates exstingui solere, sed odia etiam gigni sempiterna.
Haec ita multa quasi fata inpendere amicitiis, ut omnia
subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis
diceret sibi videri.

Quam ob rem id primum videamus, si placet, qua- 11
tenus amor in amicitia progredi debeat. Numne, si 36
Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma
illi cum Coriolano debuerunt? num Vecellinum amici
regnum adpetentem, num Maelium debuerunt iuvare?
Tib. quidem Gracchum rem publicam vexantem a 37
Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videba-
mus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae,
Scaevola, quom ad me, quod aderam Laenati et Rupilio
consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut
sibi ignoscerem, causam adferebat, quod tanti Tib.
Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi facien-
dum putaret. Tum ego: 'Etiamne, si te in Capi-
tolium faces ferre vellet?' 'Numquam', inquit,
'voluisset id quidem; sed si voluisset, paruis-
sem.' Videtis, quam nefaria vox! Et hercule ita fecit
vel plus etiam, quam dixit; non enim paruit ille Ti.
Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius
furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia quae-
stione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostes
se contulit, poenas rei publicae graves iustasque per-
solvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici

causa peccaveris; nam cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a
38 virtute defeceris. Quodsi rectum statuerimus vel concedere amicis, quidquid velint, vel inpetrare ab iis, quidquid velimus, perfecta quidem sapientia si simus, nihil habeat res vitii; sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus aut de quibus memoria accepimus, quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime,
39 qui ad sapientiam proxume accedunt. Videmus Papum Aemilium Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis una consules, collegas in censura; tum et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M'. Curium, Ti. Coruncanium memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra ius iurandum, contra rem publicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid adtinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? cum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum et rogare. At vero Tib. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tum quidem C. frater nunc idem acerrimus.

12
40 Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae. Deflexit iam aliquantum
41 de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem, quocumque modo potuimus, propter recentem

poenam Tib. Gracchi sustinuimus; de C. Gracchi autem
tribunatu quid expectem, non lubet augurari. Serpit
† deinde res, quae proclivis ad perniciem, cum semel
coepit, labitur. Videtis, in tabella iam ante quanta
sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem
post Cassia. Videre iam videor populum a senatu
disiunctum, multitudinis arbitrio res maximas agi.
Plures enim discent, quem ad modum haec fiant,
quam quem ad modum iis resistatur. Quorsum haec? 42
Quia sine sociis nemo quicquam tale conatur. Prae-
cipiendum est igitur bonis, ut, si in eius modi amici-
tias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita
se alligatos, ut ab amicis in magna aliqua re publica
peccantibus non discedant; inprobis autem poena sta-
tuenda est, nec vero minor iis, qui secuti erunt alte-
rum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis
clarior in Graecia Themistocle, quis potentior? qui
cum imperator bello Persico servitute Graeciam libe-
ravisset propterque invidiam in exilium expulsus esset,
ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit,
fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Corio-
lanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo;
itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis 43
inproborum consensio non modo excusatione amicitiae
tegenda non est, sed potius supplicio omni vindicanda
est, ut ne quis concessum putet amicum vel bellum
patriae inferentem sequi; quod quidem, ut res ire
coepit, haud scio an aliquando futurum sit. Mihi
autem non minori curae est, qualis res publica post
mortem meam futura, quam qualis hodie sit.

Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab 13 44
amicis honesta petamus, amicorum causa honesta fa-
ciamus, ne exspectemus quidem, dum rogemur; studium
semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare
audeamus libere. Plurimum in amicitia amicorum
bene suadentium valeat auctoritas, eaque et adhibea-
tur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter,

45 si res postulabit, et adhibitae pareatur. Nam quibus-
dam, quos audio sapientes habitos in Graecia, pla-
cuisse opinor mirabilia quaedam (sed nihil est, quod
illi non persequantur argutiis): partim fugiendas esse
nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse
pro pluribus; satis superque esse sibi suarum cuique
rerum, alienis nimis implicari molestum esse; com-
modissimum esse quam laxissimas habenas habere
amicitiae, quas vel adducas, cum velis, vel remittas;
caput enim esse ad beate vivendum securitatem, qua
frui non possit animus, si tamquam parturiat unus
46 pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multo etiam
inhumanius (quem locum breviter paulo ante per-
strinxi) praesidii adiumentique causa, non benivolen-
tiae neque caritatis amicitias esse expetendas; itaque,
ut quisque minimum firmitatis haberet minimumque
virium, ita amicitias adpetere maxime; ex eo fieri,
ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant
quam viri et inopes quam opulenti et calamitosi quam
47 ii, qui putentur beati. O praeclaram sapientiam! Solem
enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita
tollunt, qua nihil a dis inmortalibus melius habemus,
nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie
quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda.
Neque enim est consentaneum ullam honestam rem
actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut
susceptam deponere. Quodsi curam fugimus, virtus
fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res
sibi contrarias aspernetur atque oderit, ut bonitas
malitiam, temperantia lubidinem, ignaviam fortitudo;
itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, in-
bellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc pro-
prium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus
48 et dolere contrariis. Quam ob rem, si cadit in sa-
pientem animi dolor, qui profecto cadit, nisi ex eius
animo extirpatam humanitatem arbitramur, quae causa
est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas

propter eam suscipiamus molestias? Quid enim in-
terest motu animi sublato non dico inter pecudem et
hominem, sed inter hominem et truncum aut saxum
aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti
audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse
quandam volunt; quae quidem est cum multis in rebus,
tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis
amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur.
Quam ob rem angor iste, qui pro amico saepe capien-
dus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam,
non plus quam ut virtutes, quia non nullas curas et
molestias adferunt, repudientur.

Cum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, 14
si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis
animus adplicet et adiungat, id cum contigit, amor
exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum quam 49
delectari multis inanimis rebus, ut honore, ut gloria,
ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animante
virtute praedito, eo qui vel amare vel, ut ita dicam,
redamare possit, non admodum delectari? Nihil est
enim remuneratione benivolentiae, nihil vicissitudine
studiorum officiorumque iucundius. Quid, si illud etiam 50
addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad
se rem ullam tam alliciat et attrahat quam ad ami-
citiam similitudo? concedetur profecto verum esse, ut
bonos boni diligant adsciscantque sibi quasi propin-
quitate coniunctos atque natura. Nihil est enim ap-
petentius similium sui nec rapacius quam natura. Quam
ob rem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constet, ut
opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benivolen-
tiam, qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed
eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non
enim est inhumana virtus neque inmunis neque superba,
quae etiam populos universos tueri eisque optume con-
sulere soleat; quod non faceret profecto, si a caritate
vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, 51
qui utilitatum causa fingunt amicitias, amabilissimum

nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum quam amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum; tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haut sciam an ne opus sit quidem nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta est.

15 52 Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deorum fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec enim est tyrannorum vita nimirum, in qua nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benivolentiae potest esse fiducia, omnia semper suspecta atque sollicita, nullus
53 locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuat, aut eum, a quo se metui putet? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quodsi forte, ut fit plerumque, ceciderunt, tum intellegitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt exulantem, tum se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum iam neutris gratiam
54 referre posset. Quamquam miror, illa superbia et inportunitate si quemquam amicum habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuerunt, sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos conplexa est; itaque efferuntur fere fastidio et contumacia, nec quicquam insipiente fortunato in-

tolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre
licet, eos, qui antea commodis fuerint moribus, im-
perio, potestate, prosperis rebus inmutari[, sperni ab
iis veteres amicitias, indulgeri novis]. Quid autem 55
stultius quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opi-
bus possint, cetera parare, quae parantur pecunia,
equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa, ami-
cos non parare, optumam et pulcherrimam vitae, ut
ita dicam, supellectilem? etenim cetera cum parant,
cui parent, nesciunt, nec cuius causa laborent (eius
enim est istorum quidque, qui vicit viribus), amicitia-
rum sua cuique permanet stabilis et certa possessio;
ut, etiamsi illa maneant, quae sunt quasi dona For-
tunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non
possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines 16
et quasi termini diligendi. De quibus tres video sen- 56
tentias ferri, quarum nullam probo, unam, ut eodem
modo erga amicum adfecti simus, quo erga nosmet
ipsos, alteram, ut nostra in amicos benivolentia illo-
rum erga nos benivolentiae pariter aequaliterque re-
spondeat, tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit,
tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli 57
prorsus adsentior. Nec enim illa prima vera est, ut,
quem ad modum in se quisque sit, sic in amicum sit
animatus. Quam multa enim, quae nostra causa num-
quam faceremus, facimus causa amicorum! precari ab
indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi
insectarique vehementius, quae in nostris rebus non
satis honeste, in amicorum fiunt honestissime; multae-
que res sunt, in quibus de suis commodis viri boni
multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici
potius quam ipsi fruantur. Altera sententia est, quae 58
definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc
quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare
amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum.
Divitior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia

nec observare restricte, ne plus reddat quam acceperit; neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in
59 amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deterrumus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille in se est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem animum excitet inducatque *in* spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxume reprehendere Scipio solitus sit, dixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri quam eius, qui dixisset ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus; nec vero se adduci posse, ut hoc, quem ad modum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; impuri cuiusdam aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit ei, cui se putabit inimicum esse posse? quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum; rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi,
60 dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet; illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam, si minus felices in diligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat.

17 61 His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas, ut, etiamsi qua fortuna acciderit ut minus

iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus
eorum aut caput agatur aut fama, declinandum de via
sit, modo ne summa turpitudo sequatur; est enim,
quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero negle-
genda est fama, nec mediocre telum ad res gerendas
existimare oportet benivolentiam civium; quam blan-
ditiis et adsentando colligere turpe est; virtus, quam
sequitur caritas, minime repudianda est. Sed (saepe 62
enim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de
amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines
diligentiores essent; capras et oves quot quisque ha-
beret, dicere posse, amicos quot haberet, non posse
dicere, et in illis quidem parandis adhibere curam, in
amicis eligendis neglegentis esse nec habere quasi
signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitias
essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles
et constantes eligendi; cuius generis est magna pe-
nuria. Et iudicare difficile est sane nisi expertum;
experiendum autem est in ipsa amicitia. Ita prae-
currit amicitia iudicium tollitque experiendi potesta-
tem. Est igitur prudentis sustinere ut cursum, sic 63
impetum benivolentiae, † quo utamur quasi equis
temptatis, sic amicitia ex aliqua parte periclitatis
moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia
perspiciuntur quam sint leves, quidam autem, quos
parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin
erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae
sordidum existiment, ubi eos inveniemus, qui honores,
magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non
anteponant, ut, cum ex altera parte proposita haec
sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint?
Inbecilla enim est natura ad contemnendam poten-
tiam; quam etiamsi neglecta amicitia consecuti sint,
obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa
sit neglecta amicitia. Itaque verae amicitiae difficil- 64
lime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica
versantur; ubi enim istum invenias, qui honorem

amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendant. Quamquam Ennius recte:

Amícus certus ín re incerta cérnitur,

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis
18 deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et paene divino.

(18) 65 Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius, quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et consentientem, id est qui rebus isdem moveatur, eligi par est, quae omnia pertinent ad fidelitatem; neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum, neque vero, qui non isdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblatis, quae pertinent omnia ad eam, quam iam dudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenui est quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum semper aliquid
66 existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdif- 19 67
ficilis, num quando amici novi, digni amicitia, veteri-
bus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros ante-
ponere solemus. Indigna homine dubitatio! Non enim
debent esse amicitiarum sicut aliarum rerum satieta-
tes; veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem
ferunt, esse debet suavissima; verumque illud est,
quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse,
ut amicitiae munus expletum sit. Novitates autem si 68
spem adferunt, ut tamquam in herbis non fallacibus
fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae,
vetustas tamen suo loco conservanda; maxima est
enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo,
cuius modo feci mentionem, si nulla res impediat,
nemo est, quin eo, quo consuevit, libentius utatur
quam intractato et novo. Nec vero in hoc, quod est
animal, sed in iis etiam, quae sunt inanima, consue-
tudo valet, quom locis ipsis delectemur, montuosis
etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati
sumus.

Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori. 69
Saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat
Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam
se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio
anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis, Q. vero
Maximum fratrem, egregium virum omnino, sibi ne-
quaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam
superiorem colebat suosque omnes per se posse esse
ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est 70
omnibus, ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii,
fortunae consecuti sint, inpertiant ea suis communi-
centque cum proximis, ut, si parentibus nati sint hu-
milibus, si propinquos habeant inbecilliore vel animo
vel fortuna, eorum augeant opes eisque honori sint
et dignitati. Ut in fabulis, qui aliquamdiu propter
ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerunt,
cum cogniti sunt et aut deorum aut regum filii in-

venti, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod est multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maxumus capitur, cum in proxumum quemque confertur.

20
71 Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent, sic inferiores non dolere se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant, eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum officia exprobrantium; quae meminisse debet is, in quem conlata sunt, non
72 commemorare, qui contulit. Quam ob rem, ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non
73 modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum quantum ipse efficere possis, deinde etiam quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim neque tu possis, quamvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere, ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem eius L. non potuit. Quodsi etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere.

74 Omnino amicitiae conroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus iudicandae sunt, nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerunt, eos habere necessarios, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benivolentiae postulabunt; qui neglegendi quidem non sunt, sed alio quodam modo

aestimandi. Aliter amicitiae stabiles permanere non
possunt. Dispares enim mores, disparia studia se-
quuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias; nec
ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis
amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos,
quanta maxima potest esse, morum studiorumque di-
stantia. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne 75
intemperata quaedam benivolentia, quod persaepe fit,
impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut
ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere po-
tuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, mul-
tis cum lacrimis iter suum impedientem audire vo-
luisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum
sit ab amicis; quas qui impedire vult, quod deside-
rium non facile ferat, is et infirmus est mollisque
natura et ob eam ipsam causam in amicitia parum
iustus. Atque in omni re considerandum est, et quid 76
postules ab amico et quid patiare a te impetrari.

Est etiam quaedam calamitas in amicitiis dimitten- 21
dis non numquam necessaria; iam enim a sapientium
familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra dela-
bitur. Erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos ami-
cos, tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet
infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus elu-
endae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis
quam discindendae, nisi quaedam admodum intolerabilis
iniuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit
nec fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque
faciunda sit. Sin autem aut morum aut studiorum 77
commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit aut in
rei publicae partibus dissensio intercesserit (loquor
enim iam, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed
de communibus amicitiis), cavendum erit, ne non so-
lum amicitiae depositae, sed etiam inimicitiae susceptae
videantur. Nihil est enim turpius quam cum eo bel-
lum gerere, quocum familiariter vixeris. Ab amicitia
Q. Pompei meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio;

propter dissensionem autem, quae erat in re publica,
alienatus est a collega nostro Metello; utrumque egit
graviter, auctoritate et offensione animi non acerba.
78 Quam ob rem primum danda opera est, ne qua ami-
corum discidia fiant; sin tale aliquid evenerit, ut ex-
tinctae potius amicitiae quam oppressae videantur.
Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias con-
vertant se amicitiae; ex quibus iurgia, maledicta, con-
tumeliae gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt,
ferendae sunt, et hic honos veteri amicitiae tribuen-
dus, ut is in culpa sit, qui faciat, non, qui patiatur
iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommo-
dorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis
79 cito diligere incipiant neve non dignos. Digni autem
sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur dili-
gantur. Rarum genus. Et quidem omnia praeclara
rara, nec quicquam difficilius quam reperire, quod sit
omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique
neque in rebus humanis quicquam bonum norunt, nisi
quod fructuosum sit, et amicos tamquam pecudes eos
potissimum diligunt, ex quibus sperant se maxumum
80 fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa et maxume
naturali carent amicitia per se et propter se expetita
nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae et
qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit,
non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis
suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod
nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus num-
quam reperietur; est enim is, qui est tamquam alter
81 idem. Quodsi hoc apparet in bestiis, volucribus, nan-
tibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae
diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur),
deinde ut requirant atque adpetant, ad quas se ad-
plicent eiusdem generis animantis, idque faciunt cum
desiderio et cum quadam similitudine amoris humani,
quanto id magis in homine fit natura! qui et se ipse

diligit et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo
misceat, ut efficiat paene unum ex duobus.

Sed plerique perverse, ne dicam inpudenter, habere 22 82
talem amicum volunt, quales ipsi esse non possunt,
quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis deside-
rant. Par est autem primum ipsum esse virum bonum,
tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam
iam dudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari
potest, cum homines benivolentia coniuncti primum
cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt,
deinde aequitate iustitiaque gaudebunt, omniaque alter
pro altero suscipiet, neque quicquam umquam nisi ho-
nestum et rectum alter ab altero postulabit, neque
solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur.
Nam maxumum ornamentum amicitiae tollit, qui ex
ea tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est 83
error, qui existumant lubidinum peccatorumque om-
nium patere in amicitia licentiam; virtutum amicitia
adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut,
quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa
sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum altera
perveniret. Quae si quos inter societas aut est aut
fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum
naturae bonum optumus beatissimusque comitatus.
Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae 84
putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquil-
litas animi atque iucunditas, ut et, cum haec adsint,
beata vita sit et sine his esse non possit. Quod cum
optumum maxumumque sit, si id volumus adipisci,
virtuti opera danda est, sine qua nec amicitiam neque
ullam rem expetendam consequi possumus; ea vero
neglecta qui se amicos habere arbitrantur, tum se
denique errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus
experiri cogit. Quocirca (dicendum est enim saepius), 85
cum iudicaris, diligere oportet, non, cum dilexeris,
iudicare. Sed cum multis in rebus neglegentia plecti-
mur, tum maxime in amicis et diligendis et colendis;

praeposteris enim utimur consiliis et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro vel usu diuturno vel etiam officiis repente in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrumpimus.

23 86 Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt. Quamquam a multis virtus ipsa contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur; multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt qui pro nihilo putent; de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rem publicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint
87 aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim nescio quo modo per omnium vitas amicitia nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis asperitate ea est et inmanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus, tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum om-
88 nium solitudo? Verum ergo illud est, quod a Taren-

tino Archyta, ut opinor, dici solitum nostros senes
commemorare audivi ab aliis senibus auditum: ‘si
quis in caelum ascendisset naturamque mundi
et pulchritudinem siderum perspexisset, in-
suavem illam admirationem ei fore; quae iu-
cundissima fuisset, si aliquem, cui narraret,
habuisset.’ Sic natura solitarium nihil amat semper-
que ad aliquod tamquam adminiculum adnititur; quod
in amicissimo quoque dulcissimum est.

Sed cum tot signis eadem natura declaret, quid 24
velit, anquirat, desideret, tamen obsurdescimus nescio
quo modo nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est
enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque
causae suspicionum offensionumque dantur, quas tum
evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est; una
illa sublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitia
et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt
et obiurgandi, et haec accipienda amice, cum benivole
fiunt. Sed nescio quo modo verum est, quod in An- 89
dria familiaris meus dicit:

Obséquium amicos, véritas odiúm parit.

Molesta veritas, siquidem ex ea nascitur odium, quod
est venenum amicitiae, sed obsequium multo molestius,
quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit;
maxuma autem culpa in eo, qui et veritatem asper-
natur et in fraudem obsequio inpellitur. Omni igitur
hac in re habenda ratio et diligentia est, primum ut
monitio acerbitate, deinde ut obiurgatio contumelia
careat; in obsequio autem, quoniam Terentiano verbo
lubenter utimur, comitas adsit, adsentatio, vitiorum
adiutrix, procul amoveatur, quae non modo amico, sed
ne libero quidem digna est; aliter enim cum tyranno,
aliter cum amico vivitur. Cuius autem aures clausae 90
veritati sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius
salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis,
ut multa: ‘melius de quibusdam acerbos inimi-
cos mereri quam eos amicos, qui dulces vi-

deantur; illos verum saepe dicere, hos numquam.' Atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare; peccasse enim se non anguntur, obiurgari moleste ferunt; quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

25 91 Ut igitur et monere et moneri proprium est verae
amicitiae et alterum libere facere, non aspere, alterum
patienter accipere, non repugnanter, sic habendum est
nullam in amicitiis pestem esse maiorem quam adu-
lationem, blanditiam, adsentationem; quamvis enim
multis nominibus est hoc vitium notandum levium
hominum atque fallacium ad voluntatem loquentium
92 omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum
simulatio vitiosa est (tollit enim iudicium veri idque
adulterat), tum amicitiae repugnat maxime; delet enim
veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non pot-
est. Nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi
animus fiat ex pluribus, qui id fieri poterit, si ne in
uno quidem quoque unus animus erit idemque semper,
93 sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest
esse tam flexibile, tam devium quam animus eius, qui
ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed
etiam vultum atque nutum convertitur?

Négat quis, nego; ait, áio; postremo ímperavi egomét mihi
Ómnia adsentári,

ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis persona,
94 quod amici genus adhibere omnino levitatis est. Multi
autem Gnathonum similes cum sint loco, fortuna, fama
superiores, horum est adsentatio molesta, cum ad va-
95 nitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus
amicus a vero et internosci tam potest adhibita dili-
gentia quam omnia fucata et simulata a sinceris atque
veris. Contio, quae ex imperitissimis constat, tamen
iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est
adsentatorem et levem civem, et inter constantem,

severum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nu- 96
per influebat in auris contionis, cum ferret legem de
tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos; sed nihil
de me, de Scipione dicam lubentius. Quanta illa, di
inmortales, fuit gravitas, quanta in oratione maiestas!
ut facile ducem populi Romani, non comitem diceres.
Sed adfuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex
popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut
ad me redeam, meministis, Q. Maxumo, fratre Scipio-
nis, et L. Mancino consulibus quam popularis lex de
sacerdotiis C. Licini Crassi videbatur! cooptatio enim
collegiorum ad populi beneficium transferebatur; atque
is primus instituit in forum versus agere cum populo.
Tamen illius vendibilem orationem religio deorum in-
mortalium nobis defendentibus facile vincebat. Atque
id actum est praetore me quinquennio ante, quam
consul sum factus; ita re magis quam summa aucto-
ritate causa illa defensa est.

Quodsi in scaena, id est in contione, in qua rebus 26 97
fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum
valet, si modo id patefactum et inlustratum est, quid
in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpendi-
tur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas
tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum ha-
beas, ne amare quidem aut amari, cum, id quam vere
fiat, ignores. Quamquam ista adsentatio, quamvis per-
niciosa sit, nocere tamen nemini potest nisi ei, qui
eam recipit atque ea delectatur. Ita fit, ut is adsen-
tatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi
adsentetur et se maxime ipse delectet. Omnino est 98
amans sui virtus; optume enim se ipsa novit, quam-
que amabilis sit, intellegit. Ego autem non de vir-
tute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute
enim ipsa non tam multi praediti esse quam videri
volunt. Hos delectat adsentatio, his fictus ad ipsorum
voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam va-
nam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla

est igitur haec amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis adsentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnás vero agere grátias Thaís mihi?

Satis erat respondere: 'magnas'; 'ingentes', inquit. Semper auget adsentator id, quod is, cuius ad volun-
99 tatem dicitur, vult esse magnum. Quam ob rem, quamquam blanda ista vanitas apud eos valet, qui ipsi illam adlectant et invitant, tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animadvertant, ne callida adsentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors; callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est; nec enim facillime adgnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe adsentetur et litigare se simulans blandiatur atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui inlusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius quam inludi? Quod ut ne accidat, magis cavendum est.

Ut me hódie ante omnes cómicos stultós senes
Versáris atque inlússeris lautíssume.

100 Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est inprovidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse), ad leves amicitias defluxit oratio. Quam ob rem ad illa prima redeamus eaque ipsa concludamus aliquando.

27 Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia; quae cum se extulit et ostendit suum lumen et idem aspexit adgnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est; ex quo exardescit sive amor sive amicitia; utrumque enim dictum

est ab amando; amare autem nihil est aliud nisi eum
ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla
utilitate quaesita; quae tamen ipsa ecflorescit ex ami-
citia, etiamsi tu eam minus secutus sis. Hac nos 101
adulescentes benivolentia senes illos, L. Paulum, M.
Catonem, C. Galum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Sci-
pionis nostri socerum, dileximus, haec etiam magis
elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L.
Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem
senes in adulescentium caritate adquiescimus, ut in
vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum
adulescentis P. Rutili, A. Vergini familiaritate de-
lector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae na-
turaeque nostrae, ut alia *ex alia* aetas oriatur, maxume
quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, qui-
buscum tamquam e carceribus emissus sis, cum isdem
ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res 102
humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui an-
quirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur;
caritate enim benivolentiaque sublata omnis est e
vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quam-
quam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet;
virtutem enim amavi illius viri, quae extincta non
est; nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam
semper in manibus habui, sed etiam posteris erit
clara et insignis. Nemo umquam animo aut spe maiora
suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imagi-
nem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, 103
quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo,
quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In
hac mihi de re publica consensus, in hac rerum pri-
vatarum consilium, in eadem requies plena oblecta-
tionis fuit. Numquam illum ne minima quidem re
offendi, quod quidem senserim, nihil audivi ex eo ipse,
quod nollem; una domus erat, idem victus, isque
communis, neque solum militia, sed etiam peregrina-
tiones rusticationesque communes. Nam quid ego de 104

studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa extincta sunt alunturque potius et augentur cogitatione et memoria mea, et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen adfert mihi aetas ipsa solacium. Diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiamsi magna sunt.

Haec habui de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.

M. TULLI CICERONIS
P A R A D O X A
AD M. BRUTUM.

ARGUMENTUM.

Hoc libello Cicero Catonis Uticensis, perfecti illius Stoici, admiratione adductus disciplinae Stoicae praecepta, quae homines ob severitatem admirabantur magis quam sequebantur, παράδοξα, quae Latini vocant admirabilia, orationis suae suavitate mollita probare populo et commendare voluit. Nam etsi in oratione pro L. Murena Catone accusante Stoicorum παράδοξα perstringit et in librorum de finibus III et IV eorundem austeritati moderandum esse censet, tamen non tam doctrinae rationem illorum improbat quam sermonis insolentiam. Ac primo quidem loco bonum sola honestate contineri, deinde secundo tamquam consectario ostendit honestissimum quemque in se uno habere omnia bene beateque vivendi praesidia. Ex his autem locis cetera, quae deinceps persequitur, apta sunt et suspensa. Itaque tertius locus est de peccatorum aequalitate omnium. Quarti de stultorum insania loci pauca verba supersunt; sequitur aliud, quo probat solum sapientem esse civem, stultos omnes exules exemplo usus alicuius, quem Clodi similem esse fingit, adversarii. Quinto loco, quo L. Lucullum atque etiam Hortensium videtur carpere, nisi sapientem libertate frui neminem docet, posse autem unum quemque ita vivere, ut velit, i. e. liberum esse, si modo honestatem sequatur. Denique sexto loco, quo M. Crassum divitem reprehendit, aerarii in consulatu secundo (a. u. c. 699) expilati infamia notabilem, solum sapientem ait gaudere divitiis, ut quae cum in ceteris virtutibus, tum maxime in continentia sint positae. Hoc autem brevium quaestionum, quod ad M. Brutum mittit, munusculum unius anni tempore, ut videtur, hiberno compositum esse e prooemii § 5 apparet. Ac quamquam Cicero Crassum a. u. c. 701 et Clodium 702 interfectos dialogi licentia sibi adesse potuit fingere, non tamen post mensem anni 708 Iunium, quo Cato mortem sibi Uticae conscivit, conditum hoc opusculum esse videtur.

Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum 1
tuum, cum in senatu sententiam diceret, locos graves

ex philosophia tractare abhorrentes ab hoc usu forensi
et publico, sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam
2 populo probabilia viderentur. Quod eo maius est illi
quam aut tibi aut nobis, quia nos ea philosophia plus
utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicun-
tur ea, quae non multum discrepent ab opinione po-
pulari, Cato autem, perfectus mea sententia Stoicus,
et ea sentit, quae non sane probantur in volgus, et
in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem oratio-
nis neque dilatat argumentum, minutis interrogatiun-
3 culis quasi punctis, quod proposuit, efficit. Sed nihil
est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile,
nihil tam horridum, tam incultum, quod non splen-
descat oratione et tamquam excolatur. Quod cum ita
putarem, feci etiam audacius quam ille ipse, de quo
loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi,
de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de
dis inmortalibus, de caritate patriae Stoice solet ora-
toriis ornamentis adhibitis dicere, ego tibi illa ipsa,
quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, lu-
4 dens conieci in communes locos. Quae quia sunt
admirabilia contraque opinionem omnium [ab ipsis
etiam παράδοξα appellantur], temptare volui possentne
proferri in lucem [id est in forum], et ita dici, ut
probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia po-
pularis oratio, eoque hos locos scripsi libentius, quod
mihi ista παράδοξα quae appellant maxime videntur
5 esse Socratica longeque verissima. Accipies igitur hoc
parvum opusculum lucubratum his iam contractioribus
noctibus, quoniam illud maiorum vigiliarum munus in
tuo nomine apparuit, et degustabis genus exercita-
tionum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quae di-
cuntur in scholis θετικῶς, ad nostrum hoc oratorium
transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum
ut referas, nihil postulo; non enim est tale, ut in arce
poni possit quasi illa Minerva Phidiae, sed tamen ut
ex eadem officina exisse appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν.

Vereor, ne cui vestrum ex Socraticorum hominum 1 6 disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio, dicam, quod sentio, tamen, et dicam brevius, quam res tanta dici potest. Numquam hercule ego neque pecunias istorum neque tecta magnifica neque opes neque imperia neque eas, quibus maxume astricti sunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis esse duxi, quippe cum viderem rebus his circumfluentis ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim umquam expletur nec satiatur cupiditatis sitis, neque solum ea qui habent libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. In quo equidem continentissimorum hominum, maiorum 7 nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec inbecilla et commutabilia [pecuniae membra] verbo b o n a putaverunt appellanda, cum re ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse, aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut et inprobi habeant et absint probis. Quam ob rem 8 licet inrideat, si qui vult, plus apud me tamen vera ratio valebit quam vulgi opinio; neque ego umquam bona perdidisse dicam, si quis pecus aut supellectilem amiserit, nec non saepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem; cuius quom patriam Prienam cepisset hostis ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus asportarent, cum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret, 'E g o v e r o', inquit, 'f a c i o; n a m o m n i a m e c u m p o r t o m e a.' Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem 9 putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? Si, quod recte fit et honeste et cum virtute, id bene fieri vere dicitur, quod rectum et honestum et cum virtute est, id solum

2 10 opinor bonum. Sed haec videri possunt odiosiora,
cum lentius disputantur; vita atque factis inlustrata
sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius,
quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a
vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii,
qui hanc rem publicam tam praeclare fundatam nobis
reliquerunt, aut argenti ad avaritiam aut amoenitatum
ad delectationem aut supellectilis ad delicias aut epu-
11 larum ad voluptates. Ponite ante oculos unum quem-
que veterum. Voltis a Romulo? voltis post liberam 1
civitatem ab iis ipsis, qui liberaverunt? Quibus tan-
dem gradibus Romulus escendit in caelum? iisne,
quae isti bona appellant, an rebus gestis atque vir-
tutibus? Quid? a Numa Pompilio minusne gratas
dis inmortalibus capudines ac fictiles urnulas fuisse 1
quam felicatas Saliorum pateras arbitramur? Omitto
reliquos; sunt enim omnes pares inter se praeter
12 Superbum. Brutum si qui roget, quid egerit in patria
liberanda, si quis item reliquos eiusdem consilii socios,
quid spectaverint, quid secuti sint, num quis existat, 2
cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium
fortis et magni viri quicquam aliud propositum fuisse
videatur? Quae res ad necem Porsennae C. Mucium
inpulit sine ulla spe salutis suae? quae vis Coclitem
contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? 2
quae patrem Decium, quae filium devota vita inmisit
in armatas hostium copias? quid continentia C. Fa-
brici, quid tenuitas victus M'. Curi sequebatur? quid?
duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones,
qui Carthaginiensium adventum corporibus suis inter- 3
cludendum putaverunt, quid? Africanus maior, *quid?
minor*, quid? inter horum aetates interiectus Cato,
quid? innumerabiles alii (nam domesticis exemplis
abundamus) cogitassene quicquam in vita sibi esse
expetendum, nisi quod laudabile esset et praeclarum, 3
3 13 videntur? Veniant igitur isti inrisores huius orationis
ac sententiae et iam vel ipsi iudicent, utrum se ho-

rum alicuius, qui marmoreis tectis ebore et auro ful-
gentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et
argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fa-
brici, qui nihil habuit eorum, nihil habere voluit,
similes malint. Atque haec quidem, quae modo huc, 14
modo illuc transferuntur, facile adduci solent ut in
bonis rebus esse negent, illud arte tenent accurateque
defendunt, voluptatem esse summum bonum; quae
quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum.
Tu, cum tibi sive deus sive mater, ut ita dicam, rerum
omnium natura dederit animum, quo nihil est prae-
stantius neque divinius, sic te ipse abicies atque pro-
sternes, ut nihil inter te atque inter quadripedem ali-
quam putes interesse? Quicquam bonum est, quod
non eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim 15
est quisque maxime boni particeps, ita est lauda-
bilis maxime; neque est ullum bonum, de quo non
is, qui id habeat, honeste possit gloriari. Quid autem
est horum in voluptate? melioremne efficit aut lauda-
biliorem virum? an quisquam in potiendis voluptati-
bus gloriando se et praedicatione ecfert? Atqui si
voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in
rebus bonis habenda non est, eaque quo est maior, eo
magis mentem ex sua sede et statu demovet, profecto
nihil est aliud bene et beate vivere nisi honeste et
recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

Nec vero ego M. Regulum aerumnosum nec infe- 16
licem nec miserum umquam putavi. Non enim magni-
tudo animi cruciabatur eius a Poenis, non gravitas,
non fides, non constantia, non ulla virtus, non deni-
que animus ipse, qui tot virtutum praesidio tantoque
comitatu, cum corpus eius caperetur, capi certe ipse
non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secun-

dis rebus unus ex fortunatis hominibus, adversis
ex summis viris videbatur, quo beatius esse m(
17 nihil potest. Nescis, insane, nescis, quantas vire
tus habeat; nomen tantum virtutis usurpas, quid
valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus
qui est totus aptus ex sese, quique in se unc
ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cog
pendet ex fortuna, huic nihil potest esse certi,
quod exploratum habeat permansurum sibi unum
Eum tu hominem terreto, si quem eris nanctus,
mortis aut exilii minis. Mihi vero quicquid acc
in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem eve
non modo [non] repugnanti. Quid enim ego lab
aut quid egi, aut in quo evigilarunt curae et cc
tiones meae, siquidem nihil peperi tale, nihil c
cutus sum, ut eo statu essem, quem neque for
18 temeritas neque inimicorum labefactaret iniuria?
temne mihi minitaris, ut omnino ab hominibu
exilium, ut ab inprobis demigrandum sit? Mor
ribilis iis, quorum cum vita omnia extinguuntur,
iis, quorum laus emori non potest, exilium a
illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi l
non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem
ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt o
qui te beatum, qui te florentem putas, *te* tuae
dines torquent, tu dies noctesque cruciaris, cu
sat est, quod est, et id ipsum ne non diuturnu
futurum, times, te conscientiae stimulant male
rum tuorum, te metus exanimant iudiciorum
legum, quocumque adspexisti, ut furiae sic tua
occurrunt iniuriae, quae te suspirare libere non si
19 Quam ob rem, ut inprobo et stulto et inerti n
bene esse potest, sic bonus vir et sapiens et
miser esse nemo potest. Nec vero, quoius virtus m
que laudandi sunt, eius non laudanda vita est, r
porro fugienda vita est, quae laudanda est;
autem fugienda, si esset misera. Quam ob rem,

quid est laudabile, idem et beatum et florens et expetendum videri decet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα.

Parva, inquit, est res. At magna culpa; nec enim 1
peccata rerum eventis, sed vitiis hominum metienda 20
sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius
esse aut minus, ipsum quidem illud peccare, quoquo
verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator
an paleae, in re aliquantum, in gubernatoris inscitia
nihil interest. Lapsa est lubido in muliere ignota,
dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset
in aliqua generosa ac nobili virgine; peccavit vero
nihilo minus, siquidem est peccare tamquam transire
lineas; quod cum feceris, culpa commissa est; quam
longe progrediare, cum semel transieris, ad augendam
transeundi culpam nihil pertinet. Peccare certe licet
nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur,
si arguitur non licere. Id si nec maius nec minus
umquam fieri potest, quoniam in eo est peccatum, si
non licuit, quod semper unum et idem est, quae ex
eo peccata nascantur, aequalia sint oportet. Quodsi 21
virtutes sunt pares inter se, paria esse etiam vitia
necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro
meliorem nec temperante temperantiorem nec forti
fortiorem nec sapiente sapientiorem posse fieri facillume
potest perspici. An virum bonum dices, qui
depositum nullo teste, cum lucrari inpune posset
auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem milibus
pondo auri non idem fecerit? aut temperantem,
qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit?
Una virtus est consentiens cum ratione et 22
perpetua constantia; nihil huc addi potest, quo magis
virtus sit, nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur.

Etenim si bene facta recte facta sunt et nihil recto
rectius, certe ne bono quidem melius quicquam in-
veniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint
paria, siquidem pravitates animi recte vitia dicuntur.
Atqui, quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quando
a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent, itemque
peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia ne-
2 cesse est. 'A philosophis', inquit, 'ista sumis.' Me-
23 tuebam, ne 'a lenonibus' diceres. 'Socrates disputabat
isto modo.' Bene hercule narras; nam istum doctum
et sapientem virum fuisse memoriae traditum est. Sed
tamen quaero ex te, quoniam verbis inter nos con-
tendimus, non pugnis: utrum nobis est quaerendum,
quid baioli atque operarii an quid homines doctissimi
senserint? praesertim cum hac sententia non modo
verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri
ulla possit. Quae vis est enim, quae magis arceat
homines ab improbitate omni, quam si senserint nul-
lum in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si
privatis ac si magistratibus manus adferant? quamcum-
que in domum stuprum intulerint, eandem esse labem
24 lubidinis? 'Nihilne igitur interest' (nam hoc dicet
aliquis), 'patrem quis necet anne servum?' Nuda ista
si ponas, iudicari, qualia sint, non facile possint.
Patrem vita privare si per se scelus est, Saguntini,
qui parentes suos liberos emori quam servos vivere
maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti non
numquam adimi vita sine scelere potest et servo saepe
sine iniuria non potest. Causa igitur haec, non natura
distinguit; quae quoniam utro accessit, id fit propen-
sius, si utroque adiuncta est, paria fiant necesse est.
25 Illud tamen interest, quod in servo necando, si id fit
iniuria, semel peccatur, in patris vita violanda multa
peccantur; violatur is, qui procreavit, is, qui aluit,
is, qui erudivit, is, qui in sede ac domo atque in re
publica conlocavit; multitudine peccatorum praestat
eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita, non

quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus; quicquid non oportet, scelus esse, quicquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam, siquidem rerum modum figere non possumus, animorum modum tenere possumus. Histrio si paulum se movit extra numerum, 26
aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior aut longior, exsibilatur, exploditur; in vita tu, quae omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debet, in syllaba te peccasse dices? Poëtam non audio in nugis; in vitae societate audiam civem digitis peccata dimetientem sua? Si vis, sane sint breviora, leviora qui possunt videri? cum, quicquid peccetur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis, perturbata autem semel ratione et ordine nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Ego vero te non stultum, ut saepe, non inprobum, 1 27
ut semper, sed dementem . . . .

. . . . rebus ad victum necessariis esse invictus potest. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum humanarum, contemptione fortunae, virtutibus denique omnibus ut moenibus saeptus vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? omnisne conventus etiam ferorum et immanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, cum leges in ea nihil valebant, cum iudicia iacebant, cum mos patrius occiderat, cum ferro pulsis magistratibus senatus nomen in re publica non erat; praedonum ille concursus et te duce latrocinium in foro constitutum et reliquiae

coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furorem-
28 que conversae, non civitas erat. Itaque pulsus ego
civitate non sum, quae nulla erat, accersitus in civi-
tatem sum, cum esset in re publica consul, qui tum
nullus fuerat, esset senatus, qui tum occiderat, esset
consensus populi liber, esset iuris et aequitatis, quae
vincla sunt civitatis, repetita memoria. Ac vide, quam
ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et in-
missam a te nefariam in me iniuriam semper duxi,
pervenisse ad me numquam putavi, nisi forte, cum
parietes disturbabas aut cum tectis sceleratas faces
inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbi-
29 trabare. Nihil neque meum est neque quoiusquam,
quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi
eripuisses divinam animi mei conscientiam meis curis,
vigiliis, consiliis stare te invitissimo rem publicam,
si huius aeterni beneficii inmortalem memoriam dele-
visses, multo etiam magis, si illam mentem, unde
haec consilia manarunt, mihi eripuisses, tum ego ac-
cepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti
nec facere potuisti, reditum mihi gloriosum iniuria
tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper
civis, et tum maxime, cum meam salutem senatus
exteris nationibus *ut* civis optumi commendabat, tu
ne nunc quidem, nisi forte idem hostis esse et civis
potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non
2 30 animo factisque distinguis? Caedem in foro fecisti,
armatis latronibus templa tenuisti, privatorum domos,
aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu
civis? Potes autem esse tu civis, propter quem ali-
quando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas,
cum omnes meo discessu exulasse rem publicam putent?
Numquamne, homo amentissime, te circumspicies, num-
quam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquare?
Nescis exilium scelerum esse poenam, meum illud iter
ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum?
31 Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse

profiteris, quos leges exilio adfici volunt, exules sunt, etiamsi solum non mutarunt. An, cum omnes te leges exulem esse iubeant .... † appellet inimicus, qui cum telo fuerit? Ante senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? Plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? Aedis Nympharum manu tua deflagravit. Qui templa occupaverit? In foro castra posuisti. Sed quid ego communes leges profero, qui- 32
bus omnibus es exul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae accessisses, exulares. At te id fecisse etiam gloriari soles. Quo modo igitur tot legibus eiectus in exilium nomen exulis non perhorrescis? 'Romae sum', inquit. Et quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.

Laudetur vero hic imperator aut etiam appelletur 1 33
aut hoc nomine dignus putetur! Quo modo aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, ceteras animi labes repellat, tum incipiat aliis imperare, cum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini, parere desierit; dum quidem his oboediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. Praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis (quorum ego auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio; cum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sint, cur ego simulem me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse?) dictum est igitur ab eruditissimis viris nisi sapientem liberum esse neminem. Quid 34

est enim libertas? Potestas vivendi, ut velis. C
igitur vivit, ut volt, nisi qui recte vivit? qui gai
officio, cui vivendi via considerata atque provisa
qui ne legibus quidem propter metum paret, sed
sequitur et colit, quia id salutare esse maxime iudi
qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique
lubenter ac libere, cuius omnia consilia resque om
quas gerit, ab ipso proficiscuntur eodemque refei
tur, nec est ulla res, quae plus apud eum pol
quam ipsius voluntas atque iudicium; cui qui
etiam, quae vim habere maximam dicitur, Fort
ipsa cedit, si, ut sapiens poëta dixit, 'suis ea cui
fingitur moribus.' Soli igitur hoc contingit
pienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil c
35 tus. Quod etsi ita esse pluribus verbis disserenc
est, illud tamen et breve et confitendum est, nisi
ita sit adfectus, esse liberum neminem. Igitur om
improbi servi. Nec hoc tam re est quam dictu
opinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt
esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum fa
nexo aut aliquo iure civili, sed, si servitus sit, sicut
oboedientia fracti animi et abiecti et arbitrio care
suo, quis neget omnes leves, omnes cupidos, omnes d
2 que improbos esse servos? An ille mihi liber,
36 mulier imperat, cui leges imponit, praescribit, iu
vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare pot
nihil recusare audet? Poscit, dandum est; vocat,
niendum est; eicit, abeundum; minatur, extimescend
Ego vero istum non modo servum, sed nequissim
servum, etiamsi in amplissima familia natus sit, ap
landum puto. Atque in pari stultitia sunt, quos sig
quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corint
opera, quos aedificia magnifica nimio opere delect
'At sumus', inquit, 'principes civitatis.' Vos vero
37 conservorum quidem vestrorum principes estis.
ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi vi
tur, servi, sed tamen servi, ut atrienses, at qui tract

ista, qui tergent, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent, sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum paene infimum obtinent. 'Magna', inquit, 'bella gessi, magnis imperiis et provinciis praefui.' Gere igitur animum laude dignum. Aëtionis tabula te stupidum detinet aut signum aliquod Polycleti. Mitto, unde sustuleris, quo modo habeas; intuentem te, admirantem, clamores tollentem cum video, servum esse ineptiarum omnium iudico. 'Nonne igitur sunt 38 illa festiva?' Sunt (nam nos quoque oculos eruditos habemus); sed, obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincla virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret matellionem Corinthium cupidissime tractantem, cum ipse totam Corinthum contempsisset, utrum illum civem excellentem an atriensem diligentem putaret? Revivescat M'. Curius aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit praeter ipsos, et videat aliquem summis populi beneficiis usum barbatulos mullos exceptantem de piscina et pertractantem et murenarum copia gloriantem, nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii 39 nullam condicionem recusant durissimae servitutis? Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? loquitur ad voluntatem; quicquid denunciatum est, facit, adsectatur, adsidet, muneratur. Quid horum est liberi? quid denique servi non inertis? Quid? 3 40 iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina, quam imperiosa, quam vehemens! Cethego, homini non probatissimo, servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur, munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae

servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? cum cupiditatis dominatus excessit et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor, quam est illa misera, quam dura servitus! Adulescentibus paulo loquacioribus est serviendum, omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini timentur. Iudex vero quantum habet dominatum! quo timore nocentes
41 adficit! An non est omnis metus servitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis quam sapiens oratio: 'Eripite nos ex servitute'? Quae est ista servitus tam claro homini tamque nobili? Omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas servitus est. 'Nolite sinere nos cuiquam servire.' In libertatem vindicari volt? Minime; quid enim adiungit? 'Nisi vobis universis.' Dominum mutare, non liber esse volt. 'Quibus et possumus et debemus.' Nos vero, siquidem animo excelso et alto et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus nec possumus; tu posse te dicito, quoniam quidem potes, debere ne dixeris, quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quo modo imperator esse possit, cum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

1
42 Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? solusne tu dives? pro di immortales! egone me audisse aliquid et didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intellegimus divitem aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor in eo, quoi tanta possessio sit, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit, qui nihil quaerat, nihil appetat,
43 nihil optet amplius. Animus oportet tuus se

iudicet divitem, non hominum sermo neque posses-
siones tuae. Nihil sibi deesse putat, nihil curat am-
plius, satiatus est aut contentus etiam pecunia; con-
cedo, dives est. Sin autem propter aviditatem pecuniae
nullum quaestum turpem putas, cum isti ordini ne
honestus quidem possit esse ullus, si cotidie fraudas,
decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis, si socios spo-
lias, aerarium expilas, si testamenta amicorum *ne*
expectas quidem atque ipse supponis, haec utrum
abundantis an egentis signa sunt? Animus hominis 44
dives, non arca, *quae* appellari solet. Quamvis illa
sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo.
Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur
homines divitiarum modum. Filiam quis habet, pecunia
est opus; duas, maiore; pluris, maiore etiam; si, ut
aiunt † Danaum quinquaginta sint filiae, tot dotes
magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique
opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum
modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles
cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias
exhaurire possint, hunc quo modo ego appellabo divi-
tem, cum ipse egere se sentiat? Multi ex te audie- 45
runt, cum diceres neminem esse divitem, nisi qui
exercitum alere posset suis fructibus, quod populus
Romanus tantis vectigalibus iam pridem vix potest.
Ergo hoc proposito numquam eris dives ante, quam
tibi ex tuis possessionibus tantum reficietur, ut eo
tueri sex legiones et magna equitum ac peditum auxilia
possis. Iam fateris igitur non esse te divitem, cui
tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque
istam paupertatem vel potius egestatem ac mendici-
tatem tuam numquam obscure tulisti. Nam ut iis, 2 46
qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis
dandis, publicis sumendis, intellegimus opus esse quae-
sito, sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum
atque indicum consociatos greges, qui nocentes et
pecuniosos reos eodem te actore corruptelam iudicii

molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis,
† intercidas pecuniarum in coitionibus candidatorum,
dimissiones libertorum ad defaenerandas diripiendas-
que provincias, qui expulsiones vicinorum, qui latro-
cinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clien-
tibus societates, qui possessiones vacuas, qui pro-
scriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui
illam Sullani temporis messem recordetur, qui testa-
menta subiecta, tot qui sublatos homines, qui denique
omnia venalia, edictum decretum, alienam suam sen-
tentiam, forum domum, vocem silentium: quis hunc
non putet confiteri sibi quaesito opus esse? Cui
quaesito autem opus sit, quis umquam hunc vere
47 dixerit divitem? Etenim divitiarum est fructus in
copia, copiam autem declarat satietas rerum atque
abundantia; quam tu quoniam numquam adsequere,
numquam omnino es dives futurus. Meam autem
quoniam pecuniam contemnis, et recte (est enim ad
volgi opinionem mediocris, ad tuam nulla, ad meam
48 modica), de me silebo, de re loquar. Si censenda
nobis sit atque aestimanda res, utrum tandem pluris
aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an
continentiam Fabrici, qui illam pecuniam repudiabat?
utrum aurum Samnitum an responsum M'. Curi? here-
ditatem L. Pauli an liberalitatem Africani, qui eius here-
ditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec
profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aesti-
manda sunt quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igi-
tur, siquidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat,
ita divitissimus habendus sit, dubitet, quin in virtute
divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri
3 49 et argenti pluris quam virtus aestimanda est. O di
immortales! non intellegunt homines, quam magnum
vectigal sit parsimonia. Venio enim iam ad sumptuo-
sos, relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis
praediis sescena sestertia, ego centena ex meis; illi
aurata tecta in villis et sola marmorea facienti et

signa, tabulas, supellectilem et vestem infinite concupiscenti non modo ad sumptum ille est fructus, sed etiam ad faenus exiguus. Ex meo tenui vectigali detractis sumptibus cupiditatis aliquid etiam redundabit. Uter igitur est divitior, cui deest an cui superat? qui eget an qui abundat? cuius possessio quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam, an quae suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, 50 qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? M'. Manilius patrum nostrorum memoria, ne semper Curios et Luscinos loquamur, pauper tandem fuit? habuit enim aediculas in Carinis et fundum in Labicano; nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! sed non aestimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. Non esse cupidum pecunia 51 est, non esse emacem vectigal est; contentum vero suis rebus esse maximae sunt certissimaeque divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest, quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi nec subripi potest neque naufragio neque incendio amittitur nec tempestatum nec temporum perturbatione mutatur! qua praediti qui sunt, soli sunt divites; soli enim possident 52 res et fructuosas et sempiternas solique, quod est proprium divitiarum, contenti sunt rebus suis, satis esse putant, quod est, nihil adpetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt; inprobi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas possessiones habent et plus semper adpetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, quoi, quod haberet, esset satis, non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.